

LÜĞƏT TƏKİBİNİN SÖZDÜZƏLTMƏ VASİTƏSİ İLƏ İNKİŞAFI

Dilin lüğət tərkibi ictimai şüurun inkişafı və ümumi intellektual səviyyələrin yüksəlməsi kimi amillərə görə daim inkişaf edir və genişlənir. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi həm onun milli leksikası, həm də başqa dillərin təsiri ilə baş verə bilər. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, dilin öz milli bazası - doğma lüğət fondu vasitəsilə lüğətin zənginləşdirilməsi daha mütləq bir hadisə hesab olunur. Dil öz milli qaynaqları ilə zənginləşdikcə elmi, ədəbi-bədii dil, eləcə də milli ədəbi dilin digər üslub sahələri daha ifadəli və əlçatan olur. İngilis dilində söz yaradıcılığı, digər dillərdə olduğu kimi, dilin yarandığı gündən bəri inkişaf edir. Bu proses xüsusilə bir tarixi dövrdən digərinə keçid zamanı, yaranan anlayışları ifadə etmək üçün yeni sözlərə ehtiyac yarandığı zaman özünü büruzə verir. Yaxşı sübut edilmişdir ki, heç bir dil ayrılıqda inkişaf etmir. Xarici dünya davamlı olaraq dillərə təsir edir və müxtəlif domenlərdə qalıcı izlər buraxır.

Dillər arasında qarşılıqlı əlaqələr qədim zamanlardan mövcud olub və hər hansı bir qrup insanı başqalarından tamamilə ayrı yaşadığını təsəvvür etmək çətinidir. Tarix boyu tayfalar, qəbilələr və xalqlar qarşılıqlı əlaqədə olmuş, güclü etnik qruplar çox vaxt zəiflərə üstünlük verərək mürəkkəb qarşılıqlı əlaqələr yaratmışlar. Bu qarşılıqlı təsirlər dillərin qarışmasına, nəticədə qarşılıqlı təsire, söz və fikirlərin alınmasına səbəb olmuşdur.

İnsanların həyatında dil əlaqələrinin əhəmiyyəti şübhəsiz dərinidir. Dil bağları xalqlar və xalqlar arasındakı digər əlaqələrlə sıx bağlıdır. Əvvəldə qeyd edildiyi kimi, bu əlaqələr dilin lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə böyük töhfə vermişdir. Dilin lüğətinin genişlənməsinə töhfə verən iki əsas mənbə var: dilin daxili potensialı və başqa dillərdən sözlərin alınması. Söz ehtiyatını zənginləşdirməyin üsullarından biri söz yaratmaqdır. Söz yaradıcılığı dilçiliyin yeni sözlərin əmələ gəlməsinə yönəlmiş sahəsidir. İngilis dilində söz yaradıcılığı dilçiliyin ayrı bir sahəsi kimi tədqiq edilmişdir. "Söz yaratma" termini ilkin olaraq dildə yeni sözlərin əmələ gəlməsi prosesini nəzərdə tutur. Yeni leksik vahidlərin yaradılması kimi müxtəlif prosesləri özündə ehtiva edən dil daim təkamül və inkişafdadır. Bu proses "söz yaratma" kimi tanınır. İngilis dilində sözlər iki əsas yolla əmələ gələ bilər: 1) mövcud sözdən yeni söz yaratmaqla və 2) iki sözü birləşdirərək yeni söz yaratmaqla. Başqa sözdən sözün yaranması aşağıdakı üsullarla baş verir: a) şəkilçilər (həm son şəkilçi, həm də ön şəkilçi) əlavə etməklə, b) sözün yazılışını və tələffüzünü dəyişmədən, c) vurğu yerini dəyişdirməklə və ya d) səsləri dəyişdirməklə (1, s.365).

Söz şəkilçilərinin əlavə edilməsi ilə söz əmələ gəlməsi ingilis dilində geniş yayılmış prosesdir. Dildə çoxlu şəkilçi var, bəziləri ingilis dilindən, digərləri isə başqa dillərdən götürülmüşdür. Hər iki növ şəkilçi bu gün söz əmələ gəlməsində həlledici rol oynayır. Suffiks morfeim kimi müəyyən edilir ki, onun inkişafı yolu ilə bütün sözlər kateqoriyasına aid ümumi mənə kəsb edir. Baza əlavə edildikdə, sözün mənası dəyişir. Bəzi ingilis şəkilçiləri məhsuldardır, söz yaratmaqda fəal iştirak edir, digərləri isə daha az məhsuldardır. İngilis dilinin lüğət tərkibinə töhfə verən şəkilçilərin əksəriyyəti başqa dillərin alınma elementlərindən götürülüb. Akademik V.V. Vиноградовun fikrincə, şəkilçi nitqin müəyyən hissəsini təşkil etdikdə, o, çox vaxt ilkin şəkilçi funksiyasını itirir və lazım gələrsə, yalnız bağlandığı sözdən ayrılmaq qabiliyyətini saxlayır. (2, s.129). Kök sözə nisbətən mövqeyindən asılı olmayaraq şəkilçilər mənalarına görə iki kateqoriyaya bölünür:

1. Söz dəyişdirən şəkilçilər – Bu şəkilçilər sözün leksik-semantik mənasını dəyişmədən onun qrammatik mənasını dəyişir. Onlar hal, kəmiyyət, sahiblik, xəbər və ya zaman kimi yeni qrammatik mənə yaradır.

2. Söz əmələ gətirən şəkilçilər – Bu şəkilçilər həm də fərqli leksik-semantik mənə daşıyan yeni söz yaradaraq sözü dəyişdirir. Bu prosesə morfoloji vasitələrlə sözün yaradılması deyilir.

Bəzi dilçilik əsərlərində şəkilçilər (yaxud affikslər) funksiyasına görə iki qrupa bölünür:

1. Son şəkilçilər – Bunlara söz dəyişdirən və törəmə şəkilçilər daxildir.

2. Təkmə şəkilçiləri – Söz dəyişdirən və əlaqə şəkilçiləridir.

Azərbaycan dilində Dilçiliyə giriş (1980) müəllifləri söz əmələ gətirən və söz dəyişdirən şəkilçilər kimi müəyyən edərək, şəkilçilərin də istifadə vəziyyətinə görə kateqoriyalara bölünməsinə təklif edirlər. Təsnifatına görə şəkilçilər üç növə bölünür: ön şəkilçilər (ön), infiksələr (orta), son şəkilçilər (son). (3, 161). Formalaşdırıcı morfeimlərin tərkibinə daxil olan prefiksələr və leksik şəkilçilər sözü dəyişmək funksiyasını yerinə yetirir və köklə birlikdə sözün bünövrəsini təşkil edir. Formalaşdırıcı morfeimlərin üç növ söz dəyişdirən forması var: söz dəyişdirən morfeimlər, müsbət və mənfi morfeimlər və əlaqələndirici morfeimlər.

- Söz dəyişdirən morfeimlər sözlərlə birləşərək yeni leksik mənalar yaradır. Məsələn: "sürücü" "sürücü" olur, "yuxu" isə "yuxulu" olur.

- Müsbət və mənfi morfeimlər müsbət və ya mənfi mənaları ifadə etmək üçün sözlərlə birləşir. Ümumi nümunələrə -ness, -less, -im və -in daxildir. Məsələn: "müntəzəm" "qeyri-müntəzəm" olur, "xoşbəxtlik" "xoşbəxtlik", "ev" isə "evsiz" olur.

- Bağlayıcı morfeimlər sözlərdə elementləri birləşdirmək üçün istifadə olunur. Məsələn, "üz-üzə" və ya "gündüz" ola bilər. (4, 52-53).

Söz əmələ gəlməsi şəkilçilərin, o cümlədən prefiksələrin və şəkilçilərin birləşməsindən baş verir. Prefikslər sözün əvvəlinə, şəkilçilər isə sonuna əlavə olunur. Prefikslər sözün nitq hissəsini dəyişmədən mənasını dəyişir.

²⁷ Azərbaycan Respublikası Daxili İşlər Nazirliyi Polis Akademiyası rufetnuriyev89@gmail.com
0009 0005 6931 4985

Məsələn, "sifariş" (isim) "sifariş" (isim) olur. Bununla belə, nadir hallarda prefikslərin əlavə edilməsi sözün nitq hissəsini dəyişə bilər, məsələn, "dairə" (isim) "mühasirəyə almaq" (fel) halına gəlir.

Tipik olaraq, şəkilçilər nitqin bir hissəsini digərinə çevirmək üçün istifadə olunur. Məsələn, "istifadə" (isim) "faydalı" (sifət), "sakit" (sifət) isə "sakit" (zərf) olur. Bəzi nadir hallarda şəkilçilər eyni nitq hissəsində tamamilə yeni sözlər yaradır, məsələn, "dost" (isim) "dostluq" (isim) və ya "ana" (isim) "analıq" (isim) olur.

Törəmə sözlər bəzən başqa törəmə sözlərdən də yarana bilər, yəni söz həm prefiksdən, həm də bir və ya bir neçə şəkilçidən ibarət ola bilər. (1,365) unhappy- bədbəxt unhappiness- bədbəxtlik carefully- diqqətlə careful- diqqətli useless- faydasız uselessness- faydasızlıq Ön şəkilçilər (Prefixes) Prefikslərdən bəhs edərkən tez-tez vurğulanır ki, şəkilçilərdən fərqli olaraq prefikslər sözün nitq hissəsini dəyişmək qabiliyyətinə malik deyillər. Bunun əvəzinə onlar yalnız sözün mənasını dəyişdirirlər. Bəzi alimlər prefikslər və şəkilçilər arasında əsaslı fərq olduğunu qəti şəkildə müdafiə edərək, fərqi kökə nisbətən onların mövqeyində olduğunu izah edirlər. Suffikslər kökdən sonra, prefikslər isə ondan əvvəl qoyulur. Əsas fərq ondadır ki, şəkilçilər müəyyən nitq hissəsinin kökünə qoşularaq sözü başqa qrammatik kateqoriyaya keçirə bilər (to eat-eatable, home – homeless, happy – happiness, to develop – development və s.) aid edə bildikləri halda, ön şəkilçilər bu cür xüsusiyyətlərə malik deyil (to like-dislike, comfortable-uncomfortable, to divide – to subdivide, to act – to interact, to connect – to disconnect, reliable – unreliable və s.). İngilis dilində prefikslər ilk növbədə sözlərin leksik mənasını dəyişdirmək üçün istifadə olunur. Bəzi dilçilər, prefikslərin də sözün nitq hissəsini dəyişdirə biləcəyini iddia edirlər, lakin bunun yalnız müstəsna hallarda baş verdiyinə inanırlar. Rus dilçisi M.A.Belyayev ingilis dilində məhsuldar işlənən prefiksləri aşağıdakı kimi təsnif edir:

1. İsimlərə və sifətlərə əlavə olunduqda mənfi mənə yaradan prefikslər: un, dis.

2. Feilə qoşulduqda hərəkətin əks mənasını bildirən prefikslər: de, dis, un.

Xülasə etmək üçün ingilis prefikslərini aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

I. Prefikslər + fel → fel

Burada göstərilən prefikslər və onların mənaları aşağıdakı kimi parafrəz edilə bilər:

I. Prefikslər + Feil → Feil

• **Un** – bir hərəkətin əksini və ya inkarını ifadə edir. Məsələn: düyməni bağlamaq əvəzinə açmaq.

• **Dis** – həm inkar, həm də ziddiyyətli mənə yaradır. Məsələn: bir şeyi bəyənmək əvəzinə bəyənməmək.

• **Re** – bir şeyi yenidən və ya təkrar etmək mənasını verir. Məsələn: yazmaq və yenidən yazmaq.

• **Mis** – yanlışlıq və ya səhv etməyi bildirir. Məsələn: məlumatı düzgün vermək əvəzinə səhv məlumat vermək, səsi düzgün eşitmək əvəzinə yanlış eşitmək.

• **Over** – həddən artıq və ya artıqlıq ifadə edir. Məsələn: işləmək əvəzinə həddən artıq işləmək, yükləmək əvəzinə həddən artıq yükləmək.

II. Prefikslər + İsim → İsim

• **Ex** – bir şəxsin və ya şeyin keçmişə aid olduğunu bildirir. Məsələn: keçmiş prezident.

• **Co** – birgə və ya birlikdə görülməli işi göstərir. Məsələn: həmmüəllif (birgə müəllif), əməkdaşlıq (birgə fəaliyyət).

• **Counter** – bir şeyin əksi və ya əks təsirini bildirir. Məsələn: hücum qarşı əks-hücum.

• **Mis** – səhv və ya yanlışlığı ifadə edir. Məsələn: səhv tələffüz.

• **Dis** – əks mənə yaradır. Məsələn: rahatlıq əvəzinə diskomfort (narahatlıq).

Bu formada ifadə olunan prefikslər sözlərin mənalarını dəyişdirərək onların inkarını, əksini, təkrarını və ya həddən artıq olduğunu vurğulayır.

Burada göstərilən prefikslər və onların mənaları aşağıdakı kimi parafrəz edilə bilər:

I. Prefikslər + Feil → Feil

• **Un** – bir hərəkətin əksini və ya inkarını ifadə edir. Məsələn: düyməni bağlamaq əvəzinə açmaq.

• **Dis** – həm inkar, həm də ziddiyyətli mənə yaradır. Məsələn: bir şeyi bəyənmək əvəzinə bəyənməmək.

• **Re** – bir şeyi yenidən və ya təkrar etmək mənasını verir. Məsələn: yazmaq və yenidən yazmaq.

• **Mis** – yanlışlıq və ya səhv etməyi bildirir. Məsələn: məlumatı düzgün vermək əvəzinə səhv məlumat vermək, səsi düzgün eşitmək əvəzinə yanlış eşitmək.

• **Over** – həddən artıq və ya artıqlıq ifadə edir. Məsələn: işləmək əvəzinə həddən artıq işləmək, yükləmək əvəzinə həddən artıq yükləmək.

II. Prefikslər + İsim → İsim

• **Ex** – bir şəxsin və ya şeyin keçmişə aid olduğunu bildirir. Məsələn: keçmiş prezident.

• **Co** – birgə və ya birlikdə görülməli işi göstərir. Məsələn: həmmüəllif (birgə müəllif), əməkdaşlıq (birgə fəaliyyət).

• **Counter** – bir şeyin əksi və ya əks təsirini bildirir. Məsələn: hücum qarşı əks-hücum.

• **Mis** – səhv və ya yanlışlığı ifadə edir. Məsələn: səhv tələffüz.

• **Dis** – əks mənə yaradır. Məsələn: rahatlıq əvəzinə diskomfort (narahatlıq).

Bu formada ifadə olunan prefikslər sözlərin mənalarını dəyişdirərək onların inkarını, əksini, təkrarını və ya həddən artıq olduğunu vurğulayır.

Prefikslər və Suffikslər: İngilis Dilində Söz Yaradılması

I. Prefikslər və Onların Mənaları

1. Un – bir şeyin əksi və ya inkarını bildirir. Məsələn: known (tanınmış) → unknown (naməlum).
2. Im-, Ir-, Il-, In – sözə əks mənə verir. Məsələn: definite (müəyyən) → indefinite (qeyri-müəyyən).
3. Dis – mənfi mənə ifadə edir. Məsələn: honest (vicdanlı) → dishonest (vicdansız), loyal (sadiq) → disloyal (qeyri-sadiq).

4. Non – inkar bildirir. Məsələn: effective (effektiv) → non-effective (effektsiz).

Müasir ingilis dilində bir çox sözlər müxtəlif prefikslərlə işlədilsə də, bəziləri artıq orijinal mənasını itirmiş və ayrılmaz hissəyə çevrilmişdir. Belə sözlərdə prefiksləri çıxardıqda, əsas hissə ya mənasız olur, ya da prefiksli sözlə bağlılıq daşımır. Məsələn, "qalmaq", "imtina etmək", "azaltmaq", "müzakirə etmək", "mübahisə etmək", "hazırlamaq", "təqdim etmək" və "mövzu" kimi sözlər sadə sözlər hesab olunur.

Azərbaycanlı dilçi O. Musayev ingilis dili qrammatikasında prefikslərdən nadir hallarda bəhs etsə də, bəzi nümunələr göstərir. Məsələn, bədbəxtlik və yenidənqurma sözlərini müvafiq olaraq bədbəxt + lik və yenidən + qurma kimi ayıraraq izah edir.

II. Suffikslər və Onların Mənaları

Suffikslər, əsasən, sözün nitq hissəsini dəyişdirməyə və yeni mənalara yaratmağa kömək edir.

1. İsim Düzəldən Suffikslər

- er, -or – bir işi icra edən şəxs və ya əşyanı bildirir.
- to buy (almaq) → buyer (alıcı).
- ist, -ism – bir sahəyə aid olan şəxs və ya inancları bildirir.
- artist (rəssam), realism (realizm).
- er – aidiyyət bildirir.
- London → Londoner (Londonlu).
- ette – kiçiklik bildirir.
- kitchen (mətbəx) → kitchenette (kiçik mətbəx).
- ing – materialın miqdarını bildirir.
- -carpet (xalça) → carpeting (xalça materialı).
- hood – vəziyyət, zaman və ya sosial qrup bildirir.
- -childhood (uşaqlıq), manhood (igidlik).
- ty, -ity, -ability, -ibility – xüsusiyyət və vəziyyət bildirir.
- activity (fəaliyyət), certainty (əminlik), safety (təhlükəsizlik).

2. Sifət Düzəldən Suffikslər

- able, -ible – bacarıqlılıq bildirir.
- comparable (müqayisə edilə bilən), eatable (yeməli).
- al – bir şeyə aid olduğunu göstərir.
- central (mərkəzi), formal (rəsmi).
- -en – nədən düzəldiyini və ya ona bənzərliyi bildirir.
- woollen (yundan), wooden (ağacdən).
- ful – doluluq və ya bolluq bildirir.
- peaceful (sülhsevər), useful (faydalı).
- ful – miqdar bildirən isim düzəltmək üçün də istifadə olunur.
- handful (bir ovuc), spoonful (bir qaşığı).

3. Feil Düzəldən Suffikslər

- ate, -ute – bir hərəkətə səbəb olmağı bildirir.
- orchestrate (orkestrləşdirmək).
- en – etmək, çevirmək mənasını verir.
- widen (genişləndirmək).
- fy, -ify – səbəbiyyət bildirir.
- purify (təmizləmək), simplify (sadələşdirmək).

4. Zərf Düzəldən Suffikslər

- ly – hərəkətin tərzini bildirir.
- badly (pis), easily (asanlıqla).
- ward, -wards – istiqamət bildirir.
- homeward(s) (evə doğru).

5. Say Düzəldən Suffikslər

- teen – onluqlar üçün istifadə olunur.
- thirteen (on üç), fourteen (on dörd).
- ty – onluq bildirir.
- twenty (iyirmi), thirty (otuz).
- th – sıra saylarını yaradır.
- fifth (beşinci), sixth (altıncı).

Bəzi suffikslər eyni zamanda müxtəlif nitq hissələrində istifadə oluna bilər. Məsələn:

- al suffiksi həm sifətlərdə (practical, political), həm də isimlərdə (arrival, proposal) rast gəlinir.

- en suffiksi fellərdə (widen, lengthen) və sifətlərdə (wooden, woollen) istifadə olunur.
- th suffiksi sıra saylarında (fourth, fifth) və isimlərdə (growth, strength) işlənir.

Müasir ingilis dilində bir çox sözlər suffikslərlə düzəldilmiş kimi görünə bilər, artıq ayrılmaz hissəyə çevrilmişdir. Belə sözlərdə suffiks çıxarıldıqda, əsas hissə heç bir mənə ifadə etmir. Məsələn: cottage, station, session, document, loyal, equal, probable, possible, curious, serious və s. Bu sözlər artıq düzəltmə sözlər deyil, sadə sözlər hesab olunur.

Nəticə: Mən ingilis dilinin lüğətinin necə inkişaf etdiyini araşdıran bir məqalə yazmışam. Bu proses çərçivəsində ingilis dili lüğətinin genişlənməsi və formalaşması barədə ətraflı məlumat vermişəm. Bildiyimiz kimi, ingilis dili 1500 ildən çoxdur mövcuddur və bu müddət ərzində cəmiyyətin şüuru artdıqca və intellektual səviyyə yüksəldikcə, onun lüğət tərkibi də daim dəyişmiş və zənginləşmişdir. İngilis dili öz ana bazası üzərində inkişaf etmiş və bu gün də genişlənməyə davam edir. Bundan əlavə, latın, yunan, italyan, ispan, fransız, alman, rus və müxtəlif Şərq dillərindən alınan sözlər onun lüğət fondunu daha da zənginləşdirmişdir. Aydın şəkildə sübut olunmuşdur ki, heç bir dil müstəqil şəkildə inkişaf etmir; xarici dünya daim ona təsir göstərir və müxtəlif sahələrdə iz qoyur.

Ədəbiyyat siyahısı

- 1.Məmmədova Mələk, Yunusov Dünyamin. "İngilis dilinin qrammatikası" Bakı, "Adiloğlu" nəşriyyatı - 2011, 450 s.
- 2.Виноградов В.С. "Перевод: Общие и лексические вопросы": 3-е Изд-е, М. 2006, с. 280
- 3.Məmmədov N., Axundov A. "Dilçiliyə giriş", Bakı, 1980,s.273
- 4.Yunusov D. "Müqayisəli tipologiya". Bakı, 2012,s.177
5. Musayev O. "İngilis dilinin qrammatikası". Bakı, 1986,608 səh

Xülasə

İctimai-siyasi hadisələr ingilis ədəbi dilində lüğətin təkamülünə mühüm təsir göstərir. Cəmiyyətin iqtisadi, siyasi və sosial-mədəni aspektləri irəlilədikcə dilin leksik və terminoloji ehtiyatlarının genişlənməsinə zəmin yaradır. Yeni sözlərin əlavə edilməsi, mövcud sözlərin mənalarının dəyişməsi sosial həyatda və ictimai rəydə gedən proseslərlə bağlıdır. Başqa sözlə desək, dilin lüğət tərkibi cəmiyyətin tələbinə uyğun olaraq dəyişir. Bu zənginləşmə prosesi lüğətin diaxronik inkişafını üzə çıxarır və dilə tarixi və mədəni təsirləri nümayiş etdirir. Beləliklə, dilin lüğət ehtiyatını zənginləşdirməyin əsas mənbəyi onun daxili imkanlarındadır.

Açar sözlər: söz yaradıcılığı, lüğət, termin, şəkilçi

ENRICHMENT OF VOCABULARY THROUGH WORD FORMATION

Summary

The Influence of Socio-Political Events on the Development of the English Literary Language's Vocabulary. The influence of socio-political events on the development of the English literary language's vocabulary is significant. The enrichment of the language's lexical and terminological potential is grounded in the development of society's economic, political, and socio-cultural life. The enrichment of the language with new words and the change in existing meanings are associated with new developments in public life and public thought. In other words, the language's vocabulary undergoes various changes due to demand. Enrichment is a process that reveals the diachronic landscape of the vocabulary, and the methods of factualization of historical and cultural development in the language emerge. Therefore, the main source for enriching the language's vocabulary lies in the language's internal capabilities.

Keywords: Word formation, vocabulary, term, suffix

РАЗВИТИЕ СЛОВАРНОГО ЗАПАСА С ПОМОЩЬЮ КОРРЕКЦИИ СЛОВ

Резюме

Велико влияние общественно-политических событий на развитие словарного запаса английского литературного языка. Таким образом, в связи с развитием экономической, политической, общественно-культурной жизни общества закладываются реальные основы обогащения лексико-терминологического потенциала языка. Обогащение языка новыми словами и изменение его существующих значений связано с новым развитием общественной жизни и общественного мнения. То есть словарный состав языка претерпевает различные изменения, связанные со спросом. Обогащение-это такой процесс, при котором раскрывается диахроническая картина словарного состава, появляются способы фактизации историко-культурного развития в языке. Поэтому основным источником обогащения словарного состава языка являются внутренние возможности языка.

Ключевые слова: словообразование, словарный запас, термин, окончание.

RƏYÇİ: dos. L.Ələkbərova